

بررسی تطبیقی مفهوم امت با تکیه بر آراء تفسیری مفسران

عباس مصلائی پور*
ایوب پروینی**

چکیده

یکی از مهم‌ترین و اصلی‌ترین واژگان و مفاهیمی که در قرآن کریم کاربرد فراوان دارد، واژه «امت» است. این واژه در بیشتر موارد به گروه یا جماعت معنا شده است، بر همین اساس مفهوم امت بیشتر در زمینه وحدت و یکپارچگی مطرح می‌گردد، به همین دلیل در جوامع اسلامی نیز اغلب امت را به همین معنا، می‌شناسند، اما تدقیق در مفهوم امت در قرآن، نشان می‌دهد گرچه مفهوم گروه یا جماعت در بیشتر موارد صدق می‌کند، اما این تنها مفهوم مورد نظر قرآن نیست، بر همین اساس معانی دیگر همچون زمان، دین، قصد، مدت، آیین، روش و مقتدا نیز مورد نظر قرآن بوده است. بنابراین تطبیق آراء و تفاسیر مختلف در باره کاربردهای متعدد ماده «امم» در قرآن نشان می‌دهد که در تفسیر معنای امت پایبندی به یک اصل و ریشه واحد وجود ندارد. بر همین مبنا، در پژوهش حاضر تلاش می‌شود با مفهوم‌شناسی واژه امت در قرآن و با تکیه بر آراء تفسیری مفسران، مشخص شود افزون بر معنای گروه و جماعت، چه معانی دیگری از امت مورد نظر قرآن بوده است.

واژگان کلیدی

آیات امت، تفسیر تطبیقی، معناشناسی امت.

amusallai@gmail.com
ayub.parviny@gmail.com
تاریخ پذیرش: ۹۴/۱۱/۷

*. دانشیار دانشگاه امام صادق (ع).
**. دانشجوی کارشناسی ارشد دانشگاه مذاهب اسلامی. (نویسنده مسئول).
تاریخ دریافت: ۹۴/۴/۲

طرح مسئله

با توجه به جایگاه و نقش مهمی که قرآن به مثابه کتاب آسمانی مسلمانان، در جوامع اسلامی دارد، بی‌تردید واژگان و مفاهیمی هم که در آن کاربرد یافته، به همان میزان حائز اهمیت است. بررسی مفهوم‌شناسی و به‌ویژه مطالعات تطبیقی از دیرباز مورد توجه مفسرانی همچون فخر رازی در تفسیر کبیر (مفاتیح الغیب) بوده است که دیدگاه‌های تفسیری و کلامی شیعه و اهل سنت را در تفسیر خود نقد و بررسی کرده است، همان‌طور که آلوسی در روح المعانی در مواردی به تفسیر تطبیقی همت گماشته است، در عصر ما نیز تفسیر المیزان به این شیوه توجه کرده است. در دهه اخیر این روش تحقیق و مطالعه تفسیر قرآن مورد توجه ویژه قرار گرفته است و نخستین کتاب را با نام تفسیر تطبیقی، فتح‌الله نجارزادگان در مرکز جهانی علوم اسلامی به رشته تحریر در آورد. در این زمینه یکی از مهم‌ترین و اصلی‌ترین واژگان و مفاهیمی که در قرآن کاربرد فراوان دارد، واژه «امت» است. در واقع ریشه تعداد ۶۴ مورد از واژگان قرآنی از ماده «ا م م» است که در ۶۲ آیه از قرآن کریم (عبدالباقی، ۱۳۸۵: ۱۰۲ - ۱۰۱) استعمال شده‌اند. این واژه در بیشتر موارد به گروه و یا جماعت معنا می‌شود و بر همین اساس مفهوم امت بیشتر در زمینه وحدت و یکپارچگی مطرح می‌شود و معنا پیدا می‌کند، به‌همین دلیل در جوامع اسلامی نیز عمدتاً امت را به‌همین معنا، می‌شناسند، اما بررسی و تدقیق و امعان‌نظر در مفهوم امت در قرآن نشان می‌دهد گرچه مفهوم گروه یا جماعت در بیشتر موارد صدق پیدا می‌کند، اما این تنها مفهوم موردنظر قرآن نیست. در حقیقت با بازخوانی مجدد آیات قرآن افزون بر بررسی دقیق آراء تفسیری به کمک روش‌های مفهوم‌شناسی می‌توان با تطبیق آراء مفسران مختلف از معنای امت در قرآن به مقصود اصلی دست پیدا کرد که ناظر به یک درک و فهم عمیق‌تر و دقیق‌تری از واژه امت در قرآن کریم خواهد بود. بر همین اساس معانی دیگر همچون زمان، دین، قصد، مدت، آیین و روش و مقتدا نیز موردنظر قرآن بوده است.

در پژوهش حاضر، این بررسی و تدقیق در مفهوم امت با تطبیق آراء مفسران مذاهب مختلف انجام شده است. نگاهی به مطالعات مفهوم‌شناسی در پژوهش‌های قرآنی نشان می‌دهد که این علم افزون بر تعریفی دقیق از مفاهیم مورد مطالعه و تبیین جایگاه آن مفهوم در میان سایر مفاهیم قرآنی، موفق به کشف لایه‌های جدیدی از یک مفهوم گشته و در تعمیق مفاهیم مستخرج از آیات نقشی به سزا داشته است، بنابراین با استفاده از مفهوم‌شناسی و تکیه بر آراء تفسیری مفسران و نکات تفسیری مربوط به برخی از آیات مربوط به واژه امت، تلاش می‌شود به شکلی تطبیقی معنایی غیر از معنای اصلی امت (گروه و جماعت) مورد بررسی و تحلیل قرار گیرد.

بر مبنای آنچه گفته شد می‌توان پرسش اصلی تحقیق را به این صورت مطرح کرد که آیا افزون بر معنای اصلی امت در قرآن (گروه و جماعت) می‌توان معنایی دیگری نیز برای این مفهوم قرآنی در نظر گرفت؟

فرضیه اصلی تحقیق هم آن است که بررسی و دقت بیشتر در آیات قرآنی مرتبط با مفهوم امت، نشان می‌دهد که افزون بر معنای اصلی فوق، می‌توان معانی دیگری از مفهوم امت را نیز یافت. در خصوص پیشینه تحقیق، با جستجو در پایگاه اطلاعاتی ایران داک، پایان‌نامه یا تحقیق مستقلی در این موضوع یا موضوع‌های مشابه یافت نشد، از این رو می‌توان گفت که این پژوهش از نظر موضوع بدون پیشینه است. لازم به ذکر است براساس بررسی انجام شده تنها دو مقاله که اولی تحت عنوان «مفهوم‌شناسی امت در قرآن و اجتماع (احمدی، ۱۳۸۸: ۲) نگاشته شده است که به‌صورت تخصصی و تحلیلی به این موضوع پرداخته نشده است و مقاله دوم تحت عنوان «مفهوم امت و کارکرد بین‌المللی آن» (قدیانلو، ۱۳۸۷)^۱ که بیشتر از منظر جامعه‌شناسی سیاسی به موضوع پرداخته است و در آن واژه امت به‌صورت جامع و در ابعاد مختلف تفسیری واکاوی نشده است و جنبه نوآوری آن در عدم تحقیق و پژوهش به‌صورت کامل در قرآن به‌صورت تحلیلی - تفسیری و عدم وجود پژوهش قابل استناد در ابعاد مختلف مفهوم این واژه و همچنین کاربردی بودن این پژوهش در میان فرق و مذاهب اسلامی که در قرآن با چه نگاهی به این واژه پرداخته شده است. یکی دیگر از جنبه‌های نوآوری آن، تحلیل مفهومی آن است.

مفهوم‌شناسی امت

یک. معنای لغوی امت

«امت» اسمی عربی است که جمع آن به صورت «امم» به کار می‌رود، این واژه به‌صورت مفرد، مضاف و در مجموع ۶۴ بار در ۶۲ آیه و در ۲۵ سوره به کار رفته است که از آن میان ۴۷ مورد آن در سور مکی و ۱۷ مورد در سور مدنی است. (عبدالباقی، ۱۳۸۵: ۱۰۲ - ۱۰۱)

درباره ریشه لغوی امت - به‌رغم تعدد معنایی - میان صاحبان فرهنگ لغت‌ها و دایره‌المعارف‌ها اتفاق نظر وجود دارد، واژه امت از اصل و ریشه لغوی «ا م م» به‌معنای قصد و آهنگ است و در وجوه و معنای‌ای از قبیل: شریعت، دین، جماعت، طریق، مذهب، زمان، صنف حیوان‌ها، نسلی از مردم، ملت، راهنما و معلم خیر، راه روشن، امت محمد ﷺ، گروه هم‌کیش و متحد در دین، اسوه و مقتدا و قومی که خدا برای آنها پیامبر بر حقی را فرستاده است، به کار رفته است (ابن‌منظور، ۱۴۰۵: ۱۲ / ۱۰۱) در ذیل کتاب‌های مختلف لغوی که امت را به معنای مختلف استنباط کرده‌اند آمده است: از جمله معنای امت دین واحد یا قوم و گروه خاصی و ادیانی از امت‌ها است (فراهیدی، ۱۴۱۰: ۸ / ۴۲۷) در کتب ذیل نیز به معنای مختلف همچون دین، جماعت، پیشوا، گروهی از جانداران و گروهی از انسان‌ها آمده است (طریحی، ۱۳۷۵: ۶ / ۱۰؛ مصطفوی، ۱۳۶۰: ۱ / ۱۳۴) در قاموس قرآن نیز به‌معنای جماعتی که وجه مشترک دارند آمده است و نیز ام در لغت به معنای قصد است،

1. ghadianloo.blogspot.com.

گویند: «امه؛ ای قَصْدَهُ»، «امینَ الْبَيْتِ الْحَرَامِ» (مائده / ۲)؛ یعنی قاصدان خانه خدا، بنابراین، امت به کسانی گفته می‌شود که قصد مشترک و نظر مشترک دارند (قرشی، ۱۳۷۱: ۱ / ۱۱۸) این معنا به‌عنوان معنای اصلی برای امت قلمداد شده است. راغب اصفهانی می‌نویسد: امت هر جماعتی است که یک چیز مثل دین یا زبان و یا مکان آنها را جمع کند (راغب اصفهانی، ۱۴۱۲: ۸۶) آلوسی «امت» را به‌معنای جماعت و از «أم» به‌معنای قصد دانسته است. (آلوسی، ۱۴۱۵: ۱ / ۷۹)

دو. معنای اصطلاحی امت

امت در اصطلاح، جماعتی از مردم است که خدای متعال برای آنان پیامبری مبعوث کرده و آنان به او ایمان آورده و از این‌رو با خدا پیمان بسته و با او ارتباط یافته‌اند.

اهمیت و ضرورت واژه امت در قرآن کریم

از آنجا که قرآن کریم به‌عنوان کتاب هدایت بشر در جایگاه والای خود قرار دارد، فهم و درک عمیق از کلمات و آیات آن از اهمیت خاصی برخوردار است، البته تمسک به قرآن کریم باید در کنار تمسک به اهل‌بیت علیهم‌السلام باشد. بنابراین پرداختن به هر موضوعی در قرآن کریم در جهت فهم آیات وحی و دست یافتن به هدایت الهی در کنار رهنمودها و هدایت‌های اهل بیت عصمت علیهم‌السلام حائز اهمیت است. همه آیات و سوره‌ها دارای اهمیت یکسانی نیستند مثلاً سوره توحید در مقایسه با سوره مسد از اهمیت بیشتری برخوردار است یا آیه الکرسی با عظمت‌ترین آیه قرآن کریم است. قرآن به‌عنوان یک نظام هماهنگ فکری و معرفتی هیچ یک از اجزاء معرفتی آن قابل انفکاک نخواهد بود. واژه امت در قرآن کریم از جمله واژگانی است که مترجمان و بعضی مفسران قرآن به‌معنایی سطحی از آن بسنده کرده‌اند و در بیان معنای آن دقت کمتری دارند و در تفسیر این واژه به‌نوعی با تسامح روبه‌رو هستیم، گویا معنای این کلمه در آیات موردنظر بدیهی است، بنابراین در بسیاری از موارد به‌صورت گذرا و با اشاره از آن رد می‌شوند، به‌طوری که تأثیر این واژه در تفسیر آیه به حاشیه رانده می‌شود و جزء بحث اصلی در آیه قرار نمی‌گیرد. تبیین معنایی یکی از مهم‌ترین واژه‌ها در قرآن کریم و نقش آن در وحدت و انسجام مسلمانان، تأکید قرآن بر نقش واژه امت در میان گروه‌ها، اقشار و قومیت‌های مختلف مسلمان، حاکی از چنین اهمیتی است. بررسی این نکته بسیار اهمیت دارد که آیا مفسران مذاهب مختلف در تفسیر خود به کدام بُعد از معنای این واژه پرداخته‌اند.

امت به‌معنای گروه و جماعتی از انسان‌ها

اغلب مفسران واژه امت در قرآن را مشترک لفظی می‌دانند که به چند معنا استعمال شده است و در علوم

قرآن از مصادیق وجوه، شمرده می‌شود. (الوسی، ۱۴۱۵: ۱ / ۳۹۱) واژه امت در تمام موارد استعمال شده در قرآن به یک معنا به کار نرفته است؛ در بیشتر آیات لفظ امت به معنای گروهی از انسان‌ها است که در ادامه چند نمونه از آنها به همراه آراء برخی از مفسران، اشاره می‌شود:

۱. آیه ۱۲۸ بقره

رَبَّنَا وَاجْعَلْنَا مُسْلِمِينَ لَكَ وَمِنْ ذُرِّيَّتِنَا أُمَّةً مُسْلِمَةً لَكَ وَأَرِنَا مَنَاسِكَنَا وَتُبْ عَلَيْنَا إِنَّكَ أَنْتَ
التَّوَّابُ الرَّحِيمُ.

علامه طباطبایی در تفسیر واژه «امت» ذیل این آیه بحثی در خصوص معنای امت در قرآن، مطرح کرده است. وی ایشان با استناد به حدیثی از امام صادق علیه السلام (عیاشی، ۱۳۸۰: ۱ / ۶۱ - ۶۰)، «أُمَّةً مُسْلِمَةً» در این آیه را بر پیامبر خاتم صلی الله علیه و آله و ائمه معصوم علیهم السلام صادق دانسته‌اند (طباطبایی، ۱۳۷۴: ۱ / ۴۴۶) ایشان برای دفع دخل مقدر نسبت به اینکه چرا امت را برخلاف خطاب‌های عام قرآنی و بدون قرینه، بر چنین معنای تنگی حمل کرده، می‌نویسند: اطلاق کلمه «امت» محمد صلی الله علیه و آله در مورد عموم مردمی که به دعوت آن جناب ایمان آورده‌اند اطلاقی است نوظهور و مستحدث، به این معنا که بعد از نازل شدن قرآن و انتشار دعوت اسلام این استعمال شایع شد، به طوری که از هر کس پرسیده می‌شد «از امت چه کسی هستی؟» می‌گفت: «از امت محمد صلی الله علیه و آله»، حال آنکه از نظر لغت کلمه «امت» به معنای قوم است (همان: ۴۴۷) چنان که در جای دیگر آمده است: این امت مسلمان همانا امت محمد صلی الله علیه و آله است، اما نه امت محمد صلی الله علیه و آله به معنای کسانی که محمد صلی الله علیه و آله به سوی آنان مبعوث شده و نه امت محمد صلی الله علیه و آله به معنای آن کسانی که به وی ایمان آوردند؛ چون این دو معنای از امت، معنایی است اعم از ذریه ابراهیم و اسماعیل، بلکه امت مسلمی است که از ذریه ابراهیم باشد (همان / ۲۸۳) البته به زعم ایشان به طور کلی معنای کلمه، از نظر عمومیت و وسعت و خصوصیت و ضیق، تابع موردی است که لفظ «امت» در آن استعمال می‌شود یا تابع معنایی است که گوینده در لفظ اراده کرده است، برای مثال در آیه ۱۱۰ سوره آل عمران، با در نظر داشتن مقام آن، که مقام منت نهادن و تعظیم و ترفیع شأن امت است، بی‌شک شامل تمامی امت اسلام نمی‌شود، آنگاه نتیجه می‌گیرند که معنای کلمه امت بر حسب اختلاف موارد، معانی مختلفی دارد (همان / ۴۴۸ - ۴۴۷) در مجمع البیان آمده است که از بعضی از ذریه ما جماعت موحد و منقادی تشکیل بده و مراد او امت حضرت محمد صلی الله علیه و آله است، به دلیل «وَأُبْعَثَ فِيهِمْ رَسُولًا مِنْهُمْ» که در آیه بعد ذکر گردیده است. امام صادق علیه السلام فرمود: «منظور از «امت» در این آیه، فقط بنی‌هاشم است.» (طبرسی، ۱۳۷۲: ۱ / ۳۹۳) در تفسیر شریف لاهیجی امت را گروهی منقاد و فرمانبردار نام برده است. (شریف لاهیجی، ۱۳۷۳: ۱ / ۱۱۶) طبری در جامع البیان امت را جماعتی از مردم

معرفی می‌کند (طبری، ۱۴۱۲: ۱ / ۴۳۳)، ابوجیان اندلسی در *البحر المحیط* می‌نویسد: امت به معنای جماعت است و لفظ مشترکی است که بر گروه و جماعت اطلاق دارد (اندلسی، ۱۴۲۰: ۱ / ۵۹۸)، ابن‌عاشور واژه امت را کسانی می‌داند که فرمانبردار خدایند. (ابن‌عاشور، بی‌تا: ۱ / ۷۰۰)

۲. آیه ۱۰۴ آل عمران

وَلْتَكُنْ مِنْكُمْ أُمَّةٌ يَدْعُونَ إِلَى الْخَيْرِ وَيَأْمُرُونَ بِالْمَعْرُوفِ وَيَنْهَوْنَ عَنِ الْمُنْكَرِ وَأُولَئِكَ هُمُ الْمُفْلِحُونَ.

علامه طباطبایی در *المیزان* می‌نویسد:

اینکه فرمود: «وَلْتَكُنْ مِنْكُمْ أُمَّةٌ» بعضی از مفسران گفته‌اند: کلمه «من» برای تبعیض است؛ چون امر به معروف و نهی از منکر - و به‌طور کلی دعوت به سوی خیر - از واجبات کفایی است و مثل نماز و روزه واجب عینی نیست و قهراً وقتی در هر جامعه‌ای عده‌ای این کار را بکنند، تکلیف از سایرین ساقط می‌شود، اما بعضی گفته‌اند: این کلمه بیانیه است و مراد از آیه شریفه این است که: «شما با این اجتماع صالح (و متمسک بحبل اللّٰه) باید امتی باشید که به سوی خیر دعوت می‌کنند.» در نتیجه جریان این کلام همانند این است که بگوییم: «ولیکن لی منک صدیق» که منظورمان از این سخن این است که تو باید دوست من باشی و ظاهراً منظور این مفسر از بیانیه بودن «من» این است که این کلمه، نشویه ابتدایی باشد. (طباطبایی، ۱۴۱۷: ۳ / ۳۷۲)

طبرسی ذیل این آیه امة را مشتق از «ام» به معنای قصد و به هشت معنا آورده است: ۱. جماعت؛ ۲. پیروی انبیا؛ چون بر مقصد و هدف واحد اجتماع دارند؛ ۳. قدرت؛ چون جماعت به قدرت می‌گراید؛ ۴. دین و ملت، مثل قول خدای تعالی «إِنَّا وَجَدْنَا آبَاءَنَا عَلَىٰ أُمَّةٍ»؛ ۵. حین و زمان، چنان که در آیه دیگر می‌فرماید: «وَأَذْكَرَ بَعْدَ أُمَّةٍ»؛ یعنی پس از مدتی متذکر شد؛ ۶. قامت و اندام: «رجل حسن الامه»؛ یعنی حسن القامة؛ یعنی خوش اندام ۷. نعمت؛ ۸. ام؛ یعنی مادر. «وَلْتَكُنْ مِنْكُمْ أُمَّةٌ»: (باید جماعتی از شما) که در اینجا به معنای جماعت آمده است. (طبرسی، ۲ / ۸۰۷) در تفسیر *اطیب البیان* نیز همین نظر آمده است (طیب، ۱۳۷۸: ۳ / ۳۰۶)، در تفسیر نمونه ذیل این آیه در معنای امت آمده است که «امت» در اصل از ماده «ام» به معنای هر چیزی است که اشیاء دیگری به آن ضمیمه گردد، به همین جهت «امت» به جماعتی که جنبه وحدتی در میان آنها باشد، گفته می‌شود؛ خواه وحدت از نظر زمان یا از نظر مکان و یا از نظر هدف باشد، بنابر این به اشخاص متفرق و پراکنده «امت» گفته نمی‌شود. (مکارم شیرازی، ۱۳۷۴: ۳ / ۳۴)

طبرسی و فیض کاشانی نیز در تفاسیر خود امت در این آیه را به معنای جماعت دانسته‌اند. (طبری، ۱۴۱۲: ۴ / ۲۶؛ فیض کاشانی، ۱۴۱۵: ۱ / ۳۶۶)

۳. آیه ۲۸ جاثیه

وَتَرَىٰ كُلَّ أُمَّةٍ جَاثِيَةً كُلُّ أُمَّةٍ تُدْعَىٰ إِلَىٰ كِتَابِهَا الْيَوْمَ تُجْزَوْنَ مَا كُنتُمْ تَعْمَلُونَ.

علامه طباطبایی می‌نویسد:

خطاب در آیه شریفه هرچند متوجه یک نفر است، که همان رسول خدا ﷺ است، لیکن نه به‌عنوان اینکه رسول خدا ﷺ است، بلکه به‌عنوان کسی که می‌تواند ببیند، پس خطاب به عموم است. (طباطبایی، ۱۳۷۴: ۱۸ / ۱۷۶)

ابن عطیه اندلسی امت را به جماعت بزرگی از مردم که همان روز قیامت است، تفسیر کرده است (اندلسی، ۱۴۲۲: ۵ / ۸۸)، ابن‌عاشور نیز «امت» را به معنای جماعت عظیمی از مردم می‌داند. (ابن‌عاشور، بی‌تا: ۲۵ / ۳۸۲) در تفاسیر مختلف منظور از «امت» که دو بار در این آیه ذکر شده است، گروه، جماعت و ملت ذکر شده است (قمی مشهدی، ۱۳۶۸: ۱۲ / ۱۶۰؛ طبرسی، ۱۳۷۲: ۹ / ۱۲۰؛ رازی، ۱۴۰۸: ۱۷ / ۲۴۳؛ آلوسی، ۱۴۱۵: ۱۳ / ۱۵۳)

۴. آیه ۷۵ قصص

وَنَزَعْنَا مِنْ كُلِّ أُمَّةٍ شَهِيدًا فَقُلْنَا هَاتُوا بُرْهَانَكُمْ فَعَلِمُوا أَنَّ الْحَقَّ لِلَّهِ وَصَلَّ عَنْهُمْ مَا كَانُوا يَفْتَرُونَ.

علامه طباطبایی در المیزان می‌نویسد:

کلمه امت به معنای جماعتی از مردم است و جماعت از مردم هیچ ظهوری ندارد در جماعتی که پیامبر به‌سوی آنها فرستاده شده باشد، تا چه رسد به اینکه بگوییم صریح در آن است، بلکه چنین جماعتی که پیامبری دارند یکی از مصادیق امت است. (طباطبایی، ۱۳۷۴: ۱۶ / ۷۲)

در جوامع الجامع ذیل آیه آمده است:

ما از هر امتی یک گواه و شاهد بیرون می‌آوریم و او پیامبر آن امت است که به خصوصیات امت، هرگونه که بوده‌اند، گواهی می‌دهد. برخی گویند: آن گواهان در

آخرت، اشخاص عادل‌ی هستند که هیچ زمانی (دنیا) خالی از یک نفر از چنین افرادی نیست» (طبرسی، ۱۳۷۷: ۳ / ۲۳۱)

۵. آیه ۹۲ انبیاء

إِنَّ هَذِهِ أُمَّتُكُمْ أُمَّةً وَاحِدَةً وَأَنَا رَبُّكُمْ فَاعْبُدُونِ.

علامه طباطبایی در ذیل آیه فوق می‌نویسد:

کلمه «امة» به معنای جماعتی است که مقصد واحدی آنها را جمع کرده باشد. به بیان ایشان خطاب در آیه شریفه به طوری که سیاق به آن گواهی می‌دهد خطابی است عمومی، که تمامی افراد مکلف بشر را دربر می‌گیرد و مراد از امت در اینجا نوع انسان است که معلوم است نوع برای خود وحدتی دارد و همه انسان‌ها در آن نوع واحدند و اگر اسم اشاره «هذه» را مؤنث آورده به مناسبت تانیث خبر «ان» است که همان کلمه «امت» می‌باشد و آیه را چنین معنا می‌کنند که این نوع انسانی، امت شما بشر است و این هم واحد است، (همه در انسانیت یکی هستند)، پس امت واحده‌ای هستید و من - الله - پروردگار شما هستم؛ زیرا مالک و مدبر شمایم، پس تنها مرا و نه دیگران را، بپرستید. (طباطبایی، ۱۳۷۴: ۱۴ / ۴۵۵)

بغوی در تفسیر معالم التنزیل امت را به معنای ملت و دین آورده است و می‌نویسد: «امةً واحدهً به معنای دین واحد و آن اسلام است»: (بغوی، ۱۴۲۰: ۳ / ۳۱۶)، طبرسی در مجمع البیان ذیل آیه می‌نویسد: «این دین شما یکی است. اصل امت، جماعتی است که در مسیر واحدی باشد، از این رو شریعت و دین را «امت واحده» خوانده است؛ زیرا پیروان یک دین، یک هدف دارند» (طبرسی، ۱۳۷۲: ۸ / ۱۶۱)

افزون بر معنای فوق از مفسران مختلف در معنای امت که بیشتر آنها به معنای رایج (گروه و جماعت) است، در ذیل با تطبیق آراء مفسران مختلف در معنای امت به همراه آیات که به معانی دیگری از واژه امت است، اشاره می‌شود:

یک. امت به معنای زمان: (مقداری از زمان)

۱. آیه ۸ هود

وَلَئِنْ أَخَّرْنَا عَنْهُمُ الْعَذَابَ إِلَىٰ أُمَّةٍ مَّعْدُودَةٍ لَيَقُولُنَّ مَا يَحْسِبُهُمُ الْآلَاءُ يَوْمَ يَأْتِيهِمْ لَيْسَ مَصْرُوفًا عَنْهُمْ وَحَاقَ بِهِمْ مَا كَانُوا بِهِ يَسْتَهْزِئُونَ.

علامه طباطبایی در معنای امت در این آیه می‌نویسد: «امت به معنای وقت و زمان است». (طباطبایی، ۱۳۷۴: ۱۰ / ۱۵۵) ابن‌قتیبه آن را به سال‌های معدود معنا کرده است (ابن‌قتیبه، بی‌تا، ۲۴۹)، در تفسیر شریف لاهیجی «امت» به معنای وقت آمده است (شریف لاهیجی ۱۳۷۳: ۲ / ۴۱۴)، مکارم شیرازی در معنای امت می‌نویسد:

«امت» از ماده «ام» (بر وزن قم) به معنای مادر است و در اصل به معنای انضمام اشیا به یکدیگر است و به همین جهت به هر گروهی که در هدف یا در زمان و مکان واحدی جمع هستند امت گفته می‌شود، اما این کلمه به معنای وقت و زمان نیز آمده است؛ زیرا اجزای زمان به هم پیوسته‌اند یا به خاطر اینکه هر جماعت و گروهی در عصر و زمانی زندگی می‌کنند. (مکارم شیرازی، ۱۳۷۴: ۹ / ۳۰)

زمخشری نیز «امت» را به مدتی از زمان معنا کرده است. (زمخشری، ۱۴۰۷: ۲ / ۳۸۱) ثعلبی «امت» را أجل معدود و وقت محدود معنا کرده و اصل آن را به معنای جماعت دانسته است. (ثعلبی نیشابوری، ۱۴۲۲: ۵ / ۱۵۹)، در تفسیر مقاتل بن سلیمان «امت» به سال‌های معلوم و معین معنا شده است (بلخی، ۱۴۲۳: ۲ / ۲۷۲)؛ شیخ طوسی امت را به زمان معنا کرده است (طوسی، ۴۵۲ / ۵)، تفاسیر دیگر نیز به این معنا اشاره داشته‌اند. (شیبانی، ۱۴۱۳: ۳ / ۷۵؛ فیض کاشانی، ۱۴۱۵: ۲ / ۴۳۳؛ بحرانی، ۱۴۱۶: ۳ / ۸۳؛ مغنیه، ۱۴۲۴: ۴ / ۲۱۱؛ بروجردی، ۲۵۶ / ۳؛ ابن‌عاشور، ۲۱۱ / ۱۱؛ شریف لاهیجی، ۱۳۷۳: ۲ / ۴۱۴)

چنان‌که در برخی از تفاسیر از امام علی و صادقین علیهم‌السلام روایت شده است که مراد از «امة معدودة» اصحاب قائم آل محمد علیهم‌السلام است که عدد ایشان ۳۰۰ یا عدد ایشان موافق عدد اهل بدر است. (شریف لاهیجی، ۱۳۷۳: ۲ / ۴۱۴؛ فیض کاشانی، ۱۴۱۵: ۲ / ۴۳۳)

۲. آیه ۴۵ یوسف

وَقَالَ الَّذِي نَجَا مِنْهُمَا وَادَّكَرَ بَعْدَ أُمَّةٍ أَنَا أُنَبِّئُكُمْ بِتَأْوِيلِهِ فَأَرْسِلُونِ.

علامه طباطبایی در معنای آیه می‌نویسد: امت در این آیه به معنای مدت، وقت و زمان است (طباطبایی، ۱۴۱۷: ۱۱ / ۱۸۸)، طبرسی در مجمع البیان آورده است که «امت» به معنای جماعت آمده و به معنای مدت و زمان نیز می‌آید، چنان‌که در اینجا به همین معنا است (طبرسی، ۱۳۶۰: ۱۲ / ۲۲۸) زمخشری در تفسیر خود نیز «بَعْدَ أُمَّةٍ» را «بعد مدّة طویلّة» معنا کرده است. (زمخشری، ۱۴۰۷: ۲ / ۴۷۵) در کتاب وجوه القرآن نیز واژه امت در آیات فوق به معنای «سنین» (سال‌ها) آمده است (دامغانی، ۱۴۱۲: ۱۲۱)، در تفاسیر ذیل نیز امت به معنای وقت و زمان طولانی آمده است: (نجفی خمینی، ۱۳۹۸: ۸ / ۱۲۳؛ شریف لاهیجی، ۱۳۷۳: ۲ / ۵۲۴)

مکارم شیرازی، ۱۳۷۴: ۹ / ۴۲۱؛ طبرسی، ۱۳۷۷: ۲ / ۱۹۳؛ طیب، ۱۳۷۸: ۷ / ۲۰۵؛ شبیانی، ۱۴۱۳: ۳ / ۱۲۸؛ فیض کاشانی، ۱۴۱۵: ۳ / ۲۴؛ ثعلبی نیشابوری، ۱۴۲۲: ۵ / ۲۲۶؛ طوسی، ۱۴۷ / ۶؛ ابن عاشور، بی تا: ۱۲ / ۷۱

دو. امت به معنای گروهی از جانداران: (انسان و سایر حیوانات)

— آیه ۳۸ انعام

وَمَا مِنْ دَابَّةٍ فِي الْأَرْضِ وَلَا طَائِرٍ يَطِيرُ بِجَنَاحَيْهِ إِلَّا أُمٌّ أَمْثَالُكُمْ.

در تفسیر المیزان ذیل آیه در معنای «امم» چنین آمده است: «امت به معنای جماعتی از مردم که با هدف و مقصد خاصی دور هم جمع شده‌اند و اصل در معنای آن قصد و خطاب در آیه به مردم است» (طباطبایی، ۱۴۱۷: ۷ / ۷۳ - ۷۲) در مجمع البیان «امم» به اصناف جانداران که به وسیله اسماء شناخته می‌شوند، معنا شده است (طبرسی، ۴ / ۴۶۱) ثعلبی نیشابوری می‌نویسد: «منظور از امم» در این آیه همه انسان‌ها و حیوانات هستند» (ثعلبی نیشابوری، ۱۴۲۲: ۴ / ۱۴۶) قرشی در تفسیر خود می‌نویسد: «امم به معنای گروه شکل یافته است، جماعتی که وجوه مشترک دارند، امم به معنای قصد است «امه: قصده» (قرشی، ۱۳۷۷: ۳ / ۲۱۴) مکارم شیرازی می‌نویسد: «امم» جمع «امت» و امت به معنای جمعیتی است که دارای قدر مشترکی هستند، مثلاً: دین واحد یا زبان واحد یا صفات و کارهای واحدی دارند. هر یک از انواع حیوانات و پرندگان برای خود امتی هستند، همانند انسان‌ها» (مکارم شیرازی، ۱۳۷۴: ۵ / ۲۲۱) در تفسیر نور ذیل جمله «أُمَّةٌ أَمْثَالُكُمْ» آمده است: «انسان‌ها و حیوانات، همه نیاز به تدبیر الهی دارند. خدا، طبق مصلحت به آنها شعور می‌دهد و همه دارای نظم و نظامی هستند و معاد و حشر، تنها مخصوص انسان‌ها نیست (قرآنی، ۱۳۸۳: ۳ / ۲۴۹) در تفاسیر دیگر نیز امت ذیل این آیه به همین معنا آمده است: (شریف لاهیجی، ۱۳۷۳: ۱ / ۷۵۴؛ طبرسی، ۱۳۷۷: ۱ / ۳۷۶؛ طیب، ۱۳۷۸: ۵ / ۶۱؛ شبیانی، ۱۴۱۳: ۲ / ۲۷۱؛ فیض کاشانی، ۱۴۱۵: ۲ / ۱۱۸؛ بلخی، ۱۴۲۳: ۱ / ۵۶۰؛ طوسی، ۱۲۷ / ۴)

سه. امت به معنای دین، راه، روش و آیین

۱. آیه ۲۲ زخرف

بَلْ قَالُوا إِنَّا وَجَدْنَا آبَاءَنَا عَلَىٰ أُمَّةٍ وَإِنَّا عَلَىٰ آثَارِهِم مُّهُتَدُونَ.

علامه طباطبایی می‌نویسد: «امت در این آیه به معنای پیروی از دین و کیش امت‌های گذشته است» (طباطبایی، ۱۴۱۷: ۱۸ / ۹۳) ثعلبی در تفسیر خود امت را به معنای دین و ملت آورده است (ثعلبی نیشابوری، ۱۴۲۲: ۸ / ۳۳۲) مقاتل بن سلیمان در تفسیر خود واژه امت را ملت معرفی کرده است (بلخی، ۱۴۲۳: ۳ / ۷۹۲)

در تفاسیر ذیل به این معنا اشاره شده است: (طبرسی، ۱۳۷۲: ۹ / ۶۸؛ شریف لاهیجی، ۱۳۷۳: ۴ / ۷۲؛ طبرسی، ۱۳۷۷: ۴ / ۶۴؛ شبیانی، ۱۴۱۳: ۴ / ۳۸۲؛ ابن عاشور نیز در تفسیر التحریر و التنویر امت در این آیه را به معنای ملت و دین دانسته است.

۲. آیه ۲۳ زخرف

وَكَذَلِكَ مَا أَرْسَلْنَا مِنْ قَبْلِكَ فِي قَرْيَةٍ مِنْ نَذِيرٍ الْأَقَالِ مُتْرَفُوهَا إِنَّا وَجَدْنَا آبَاءَنَا عَلَىٰ أُمَّةٍ وَإِنَّا عَلَىٰ
ءَأْثَارِهِمْ مُقْتَدُونَ.

علامه طباطبایی امت در این آیه را به معنای دین معرفی می‌کند (طباطبایی، ۱۴۱۷: ۱۸ / ۹۳)؛ ابن قتیبه در این مورد می‌نویسد: اصل در معنای مذکور این است که به گروهی که بر دین واحد اجتماع دارند «امت» گفته شده است، از این رو گاهی امت به جای دین به کار رفته است (ابن قتیبه، بی‌تا: ۲۴۹) همچنین واژه «امت» در آیه «إِنَّ هَذِهِ أُمَّةٌ أُمَّةٌ وَاحِدَةٌ وَأَنَا رَبُّكُمْ فَاعْبُدُونِ» (انبیاء / ۹۲) و «وَإِنَّ هَذِهِ أُمَّةٌ أُمَّةٌ وَاحِدَةٌ وَأَنَا رَبُّكُمْ فَاتَّقُونِ» (مؤمنون / ۵۲) را می‌توان در اصل به معنای جماعتی که بر دین واحدند، دانست که در اینجا به معنای خود دین استعمال شده کما اینکه طبرسی از ابن عباس، حسن و مجاهد نقل کرده است که: اصل امت به معنای جماعتی است که بر مقصد واحد باشند و شریعت، امت واحد قرار داده شده به خاطر اجتماع جماعت بر آن شریعت که مقصد واحد است (طبرسی، ۱۳۷۲: ۹ / ۶۸)؛ شیخ طوسی «امت» در این آیه را به معنای ملت می‌داند (طوسی، بی‌تا: ۹ / ۱۹۲) مفسران دیگر نیز امت در این آیه را به راه و روش دین و ملت معنا کرده‌اند: (بروجردی، ۱۳۶۶: ۶ / ۲۴۲؛ شریف لاهیجی، ۱۳۷۳: ۴ / ۷۲؛ طبرسی، ۱۳۷۷: ۴ / ۶۴؛ ابن کثیر دمشقی، ۱۴۱۹: ۷ / ۲۰۶؛ رازی، ۱۴۲۰: ۲۷ / ۶۲۷؛ ثعلبی نیشابوری، ۱۴۲۲: ۸ / ۳۳۲؛ مصطفوی، ۱۳۸۰: ۱۵ / ۲۳۱؛ ابن عاشور، بی‌تا: ۲۵ / ۲۳۴)

چهار. امت به معنای پیشوا، رهبر، الگو و مقتدا

- آیه ۱۲۰ نحل

إِنَّ إِبْرَاهِيمَ كَانَ أُمَّةً قَانِتًا لِلَّهِ حَنِيفًا وَلَمْ يَكُ مِنَ الْمُشْرِكِينَ.

علامه طباطبایی واژه «امت» در آیه فوق را قائم مقام جماعت در عبادت خدا معنا کرده است، (طباطبایی، ۱۴۱۷: ۱۲ / ۳۶۸) ابو عبیده و شریف لاهیجی آن را امام و مقتدا معنا کرده‌اند (ابو عبیده، ۱۴۰۱: ۱ / ۹۹؛ شریف لاهیجی، ۱۳۷۳: ۲ / ۷۶۵) و بغدادی نیز آن را به معنای امام دانسته و دلیل آن را آیه «إِنِّي جَاعِلُكَ

لِلنَّاسِ إِمَامًا» ذکر کرده است (بغدادی، ۳ / ۱۰۵) طبرسی می‌گوید: درباره معنای «امت» اختلاف است. برخی گویند: یعنی مقتدا و معلم خیر و ابن‌عربی گوید: «امت»؛ یعنی مرد عالم. (طبرسی، ۱۳۷۲: ۵ / ۶۰۳)، در تفسیر آسان آمده است که منظور از کلمه «امت» در اینجا با عظمت و اهمیت است (نجفی خمینی، ۱۳۹۸: ۹ / ۳۲۸) مکارم شیرازی بعد از ذکر معنای «امت» از سوی مفسران مختلف آن را به معنای پیشوای بزرگ و یک مرد امت‌ساز معرفی می‌کند که در روز که در روزگار خویش تنها او منادی بزرگ توحید بود (مکارم شیرازی، ۱۳۷۴: ۱۱ / ۴۴۹) طبری در ذیل آیه می‌نویسد: «ابراهیم بهترین معلم برای اهل هدایت بود.» (طبری، ۱۴۱۲: ۱۴ / ۱۲۸؛ ابن‌کثیر «امت» را به معنای کسی که باید به او اقتدا کرد، معنا نموده است» (ابن‌کثیر دمشقی، ۱۴۱۹: ۴ / ۵۲۴)، مغنیه می‌نویسد: «در معنای امت دو قول ارجح است یکی عادل و دیگری امام است.» (مغنیه، ۱۴۲۴: ۴ / ۵۶۲)

نتیجه

در این پژوهش با تطبیق آراء تفسیری مفسران در ذیل آیات مربوط به واژه «امت» مشخص می‌شود اگرچه در بسیاری از موارد، تفاسیر مشابهی درباره واژه «امت» وجود دارد، اما آراء تفسیری متفاوت نیز وجود دارد و وجوه مختلف تفسیری مطرح است. در مواردی یک مفسر ذیل آیات مختلفی که واژه «امت» در آن استعمال شده است، تفاسیر متفاوتی را ارائه کرده و به‌رغم اینکه به یکسان بودن اصل و ریشه «امت» در بسیاری موارد تأکید شده، به این اصل و ریشه و معنای آن در تمامی موارد پایبندی وجود ندارد و اگر اصرار بر این مطلب است، ارتباط میان این معنای لغوی و معنای واژه «امت» در آیه موردنظر به روشنی بیان نشده است، بنابراین وجوه تفسیری مختلف و ناهمخوان وجود دارد که با پیگیری بحث در خصوص معنای رایج «امت» و معانی دیگری که در قرآن کریم مطرح شده، اختلاف‌ها و ابهام‌های موجود در تفسیر این واژه، پاسخ مناسبی خواهد یافت. دقت در نکات مذکور نشان می‌دهد که نمی‌توان معنای واحدی را برای «امت» در نظر گرفت، بلکه در هر مورد بنا به سیاق آیات یا قرینه و دلیل خاص باید معنای متناسبی برای این واژه یافت، البته به‌نظر می‌رسد آنگاه که «امت» ناظر و منصرف به مسلمانان است، مراد کل مسلمانان در طول تاریخ یا گروهی از آنها بوده است و از این طریق می‌توان دریافت که نه تنها معنای رایج بین مردم در معنای «امت» مورد تأکید قرآن است، بلکه معانی دیگری نیز در قرآن در معنای «امت» آمده که با تطبیق آراء مفسران مذاهب مختلف می‌توان به نتایج مطلوبی دست یافت و به‌عنوان یک نمونه نتیجه و کارکرد مفهوم‌شناسی و تطبیق آراء مفسران در مطالعه کلمات و آیات قرآن کریم و همچنین در تبیین و توضیح آیات راهگشا باشد.

منابع و مأخذ

- قرآن کریم.

- آلوسی، سید محمود، ۱۴۱۵ ق، *روح المعانی فی تفسیر القرآن العظیم و السبع المثانی*، بیروت، دار الکتب العلمیه.
- ابن عاشور، محمد طاهر، بی تا، *التحریر و التنویر*، بی جا، مؤسسه التاریخ.
- ابن عطیه اندلسی، عبدالحق بن غالب، ۱۴۲۲ ق، *المحرر الوجیز فی تفسیر الکتاب العزیز*، بیروت، دار الکتب العلمیه.
- ابن قتیبه، عبدالله بن سلام، بی تا، *تاویل مشکل القرآن*، بی جا، بی نا.
- ابن منظور، محمد بن مکرم، ۱۴۱۴ ق، *لسان العرب*، بیروت، دار صادر، چ ۳.
- ابو حیان اندلسی، محمد بن یوسف، ۱۴۲۰ ق، *البحر المحیط فی التفسیر*، بیروت، دار الفکر.
- ابو عبیده، تیمی، ۱۹۸۱ م / ۱۴۰۱ ق، *مجاز القرآن*، بیروت، مؤسسه الرساله.
- احمدی، ظهیر، ۱۳۸۸، «مفهوم شناسی امت در قرآن و اجتماع»، پژوهشنامه علوم و معارف قرآن کریم، ش ۲، قم، دانشکده علوم و معارف قرآن کریم، ص ۶۸ - ۴۷.
- بحرانی، سید هاشم، ۱۴۱۶ ق، *البرهان فی تفسیر القرآن*، تهران، بنیاد بعثت.
- بغدادی، علاءالدین علی بن محمد بن ابراهیم، *تفسیر خازن*، بیروت، دار الکتب العلمیه.
- بلخی، مقاتل بن سلیمان، ۱۴۲۳ ق، *تفسیر مقاتل بن سلیمان*، بیروت، دار احیاء التراث العربی.
- بیضاوی، عبدالله بن عمر، ۱۴۱۸ ق، *أنوار التنزیل و أسرار التأویل*، بیروت، دار احیاء التراث العربی.
- ثعلبی نیشابوری، ابواسحاق احمد بن ابراهیم، ۱۴۲۲ ق، *الکشف و البیان عن تفسیر القرآن*، بیروت، دار احیاء التراث العربی.
- رازی، فخرالدین محمد بن عمر، ۱۴۲۰ ق، *مفاتیح الغیب*، بیروت، دار احیاء التراث العربی، چ ۳.
- راغب اصفهانی، حسین بن محمد، ۱۴۱۲ ق، *المفردات فی غریب القرآن*، بیروت و دمشق، دار العلم و الدار الشامیه.
- زمخشری، جارالله محمود بن عمر، ۱۴۰۷ ق، *الکشاف عن حقائق غوامض التنزیل و عیون الاقوال فی وجوه التاویل*، بیروت، دار الکتب العربی، چ ۳.
- _____، بی تا، *اساس البلاغه*، تحقیق عبدالرحیم محمود، بی جا.
- شریف لاهیجی، محمد بن علی، ۱۳۷۳، *تفسیر شریف لاهیجی*، تهران، دفتر نشر داد.
- شبیبانی، محمد بن حسن، ۱۴۱۳ ق، *نهج البیان عن کشف معانی القرآن*، بنیاد دائرة المعارف اسلامی.
- طباطبایی، سید محمد حسین، ۱۴۱۷ ق، *المیزان فی تفسیر القرآن*، بیروت، مؤسسه الاعلمی.
- طبرسی، فضل بن حسن، ۱۳۷۲، *مجمع البیان لعلوم القرآن*، تهران، ناصر خسرو، چ ۳.

- _____، ۱۳۷۷، تفسیر جوامع الجامع، تهران، دانشگاه تهران و قم، دانشگاه تهران و مرکز مدیریت حوزه علمیه قم.

- طبری، محمد بن جریر، ۱۴۱۲ ق، جامع البیان فی تفسیر القرآن، بیروت، دار المعرفة.

- طوسی، محمد بن حسن، بی تا، التبیان فی تفسیر القرآن، بیروت، دار التراث العربی.

- طیب، سید عبدالحسین، ۱۳۷۸، اطیب البیان فی تفسیر القرآن، تهران، انتشارات اسلام، چ ۲.

- عبدالباقی، محمدفواد، ۱۳۶۴ ق، المعجم المفهرس لالفاظ القرآن الکریم، قاهره، دار الکتب المصریه.

- فراهیدی، خلیل بن احمد، ۱۴۱۰ ق، کتاب العین، قم، هجرت، چ ۲.

- فیض کاشانی، محمدمحسن، ۱۴۱۵ ق، تفسیر الصافی، تهران، صدر، چ ۲.

- قرائتی، محسن، ۱۳۸۳، تفسیر نور، تهران، مرکز فرهنگی درس‌هایی از قرآن، چ ۱۱.

- قرشی، سید علی اکبر، ۱۳۷۷، تفسیر احسن الحدیث، تهران، بنیاد بعثت، چ ۳.

- قمی مشهدی، محمد بن محمد رضا، ۱۳۶۸، تفسیر کنز الدقائق و بحر الغرائب، تهران، وزارت فرهنگ و ارشاد اسلامی.

- مصطفوی، حسن، ۱۳۶۰، التحقیق فی کلمات القرآن الکریم، تهران، بنگاه ترجمه و نشر کتاب.

- _____، ۱۳۸۰، تفسیر روشن، تهران، مرکز نشر کتاب.

- مغنیه، محمدجواد، ۱۴۲۴ ق، تفسیر الکاشف، تهران، دار الکتب الإسلامیه.

- مکارم شیرازی، ناصر و همکاران، ۱۳۷۴، تفسیر نمونه، تهران، دار الکتب الإسلامیه.

- نجفی خمینی، محمدجواد، ۱۳۹۸ ق، تفسیر آسان، تهران، اسلامیه.

الأساليب الخاصة لأهل البيت عليهم السلام في تفسير مفردات القرآن

* حسن اصغريپور

** مجيد معارف

*** خليل پرويني

الخلاصه

لاشكّ في أنّ أهل البيت عليهم السلام وبشهادة القرائن العقلية والنقلية، هم القرآن الناطق والورثة الحقيقيين لعلوم ومعارف رسول الله صلى الله عليه وآله. هناك في الأحاديث الشيعية، نصوص ومقتطفات تثني علي أهل البيت عليهم السلام بوصف «أمراء الكلام». وبما أنّ فهم معاني الكلام يتوقّف علي فهم كلمة أو كلمات، من الطبيعي أنّ امعان النظر وتقصى الآراء التفسيرية لأهل البيت عليهم السلام في تبين معني أو معاني مفردات القرآن الكريم يكتسب أهمية بالغة في تفسير القرآن. هناك أساليب مختلفة في تفسير مفردات القرآن، منها الأساليب الأربعة التالية: الاسلوب التأويلي، واسلوب توسيع أو تضيق المعني، والبيان الغائي والتصويري. وهذه هي الأساليب التي يختصّ بها تفسير أهل البيت عليهم السلام لمفردات ألفاظ القرآن. يأتي هذا البحث علي شرح كلّ اسلوب ويقدم لها أمثلة ونماذج من التراث التفسيري لأهل البيت عليهم السلام، مع إثبات الأصل القرآني لبعض هذه الأساليب.

الألفاظ المفتاحية

مفردات القرآن، التفسير الأدبي، التفسير الروائي، الأساليب التفسيرية، اسلوب أهل البيت عليهم السلام.

h.asgharpour@shahed.ac.ir

maaref@ut.ac.ir

k.parvini@gmail.com

تاريخ القبول: ٢٠١٥/٠٨/٢٧

*. استاذ مساعد في جامعة شاهد (الكاتب المسؤول).

** استاذ في جامعة طهران.

*** استاذ مشارك في جامعة تربية المدرسين.

تاريخ الاستلام: ٢٠١٦/١٢/٢٥

تبيين مصاديق «أهل البيت» في آية التطهير ونقد رأى الألوسى

ميثم دوست محمدى*

رضا نوروزى**

الخلاصه

آية التطهير من أكثر الآيات القرآنية المثيرة للجدل بين مفسرى الفريقين. الشيعة وبناءً على ما لديهم من أحاديث متواترة عن رسول الله ﷺ، يرون أن مصاديق «أهل البيت» في هذه الآية تنحصر في النبي ﷺ، وعلى، وفاطمة، والحسن، والحسين ﷺ. وأما الألوسى وهو من مفسرى أهل السنة فهو يرى، انطلاقاً من مقتضى سياق الآيات وبعض أحاديث النبي ﷺ، أن دائرة مصاديق «أهل البيت» أوسع وأشمل من أزواج وأبناء وأقارب النبي ﷺ وحتى أقطاب الصوفية. يتناول هذا البحث النظر في شروط استخدام وتطبيق السياق في التفسير وتمحيص للأحاديث الواردة عن رسول الله ﷺ من وجهة نظر علماء أهل السنة، وينتقد الرأى الذى ينكر انحصار مصاديق أهل البيت في أصحاب الكساء، ويستعين بالأحاديث الصحيحة الموجودة في مصادر أهل السنة، ليثبت انحصار مصاديق هذه الآية في أصحاب الكساء.

الألفاظ المفتاحية

الآية ٣٣ من سورة الأحزاب، آية التطهير، أهل البيت، الألوسى، أصحاب الكساء.

*. طالب دكتوراه فى تدريس المعارف الإسلامية، جامعة طهران (الكاتب المسؤول). mdoostmdoost@gmail.com

** استاذ مساعد فى قسم المعارف الإسلامية، جامعة قم. r.nourouzy@yahoo.com

تاريخ القبول: ٢٠١٥/١٢/١٩

تاريخ الاستلام: ٢٠١٥/٠٣/١٢

أضواء علي دعوة النبي الكريم ﷺ علي أساس الآية ٢١٤ من سورة الشعراء، والآية ٩٤ من سورة الحجر

مجتبي محمدى *

ابوالفضل خوش منش **

الخلاصه

الرأى المشهور فى ما يخص الآيتين: «وَأَنْذِرْ عَشِيرَتَكَ الْأَقْرَبِينَ»، و«فَاصْدَعْ بِمَا تُؤْمَرُ وَأَعْرِضْ عَنِ الْمُشْرِكِينَ» هو ان الآيتين المذكورتين تشيران الي بداية مرحلة جديدة من دعوة النبي محمد ﷺ الي الإسلام، وهو ما يُعرف بدور الدعوة العلنية. وفقاً لهذه الرؤية فإن النبي ﷺ قد أمر - من بعد نزول هاتين الآيتين - بإنهاء مرحلة الدعوة السرية والبدء بمرحلة الدعوة العلنية. لكن هذه الرؤية تكتنفها اشكالات كثيرة منها أن الروايات التي تؤيدها تعجّ بتناقضات كثيرة، فضلاً عن أنها لا تنسجم مع ترتيب نزول السور القرآنية. وبالإضافة الي كل ذلك فإن هذه الرؤية تتعارض مع محتوى ومضامين آيات وردت فى سياق جزئى ومع قالب سورتي الشعراء والحجر، وكذلك مع محتوى سور قرآنية اخري من حيث الصياغة والسياقات العامة. فلو أخذنا بنظر الإعتبار السير التاريخي والمنطقي لآيات وسور القرآن الكريم فإننا نتوصل الي نتيجة مفادها أن الآيات المذكورة ليست لها أدني صلة بإنهاء الدعوة السرية والبدء بالدعوة العلنية. فهذه الآيات، نزلت من بعد السنة السادسة للبعثة وفيها أمر للرسول ﷺ بمواصلة الدعوة العلنية بكلّ عزمٍ وحزمٍ وثبات رغم وجود الكثير من المشاكل والموانع التي تقف أمام مسيرة الدعوة الي الإسلام.

الألفاظ المفتاحية

الآية ٢١٤ من سورة الشعراء، الآية ٩٤ من سورة الحجر، الدعوة السرية، الدعوة العلنية.

mojtaba.mohammadia@gmail.com

manesh88@gmail.com

تاريخ القبول: ٢٠١٦/٠١/٢٧

*. طالب دكتوراه فى جامعة طهران (الكاتب المسؤول).

** استاذ مشارك فى جامعة طهران.

تاريخ الاستلام: ٢٠١٥/٠٥/٢٤

ماهية حقيقة الملكوت في القرآن الكريم مع تحليل لرأى المفسرين

مهناز عباسي*

فريده بهرامى**

الخلاصه

كانت ماهية الملكوت والامور المتعلقة به موضع بحث المفسرين والباحثين القرآنيين. منشأ هذا البحث منبثق من الآيات التالية: الآية ٨٣ من سورة يس، والآية ٨٨ من سورة المؤمنون، والآية ٧٥ من سورة الأنعام، والآية ١٨٥ من سورة الأعراف، التي تحدتت عن الملكوت بصراحة. وكان هذا مما أدّى الي ظهور آراء شتّى حول الملكوت. نحاول في هذا البحث تسليط الضوء علي «ماهية الملكوت» والامور المتعلقة به، من منظار الآيات القرآنية أولاً، ثم استجلاء وتبيين أهم الآراء المطروحة في هذا المجال. هنالك ثلاثة آراء مطروحة بين المفسرين في تفسيرهم للملكوت، وهي قولهم: إنّ الملكوت هو الجانب العمومي للشهود، والملكوت أمر باطنى، والملكوت مقام قرب يختص به أولياء الله. الرأى الثانى يقدّم تفسيراً واضحاً فضلاً، عن كونه رأياً جامعاً ويمكن حملها علي آيات الملكوت، فهو يأخذ معنيّ عينياً لكلمة الملكوت يحول دون حملها علي معنيّ اعتبارى. تري وجهة النظر هذه أن الملكوت أمر باطنى في نظام العرش الإلهى يُعبّر فيه عن صورة انتساب الأشياء الي الله تعالى من حيث العلاقة التدبيرية بينها، وهي مرتبطة بمفاهيم الأمر الإلهى، والهداية، والإمامة، واليقين، والعرش.

الألفاظ المفتاحية

آيات الملكوت، الوجه الباطنى، الحقيقة، تدبير الامور.

abbasi_m89@yahoo.com
bahramifaride@gmail.com
تاريخ القبول: ٢٠١٦/٠٩/٢٩

*. استاذة مساعدة في قسم المعارف الإسلامية، جامعة الزهراء (ع).
**. خريجة ماجستير من جامعة قم.
تاريخ الاستلام: ٢٠١٦/٠٣/٠٥

تأثير معرفة جغرافية «بابل» في تفسير الآية ١٠٢ من سورة البقرة

سيده سمييه خاتمي سبزوارى*

سيد محمد مرتضوى**

الخلاصه

من آيات القرآن الكريم التي يلقها الغموض لدى المفسرين الآية ١٠٢ من سورة البقرة. في هذه الآيات عدة امور تسترعى الانتباه، وفيها خلاف حول مكان بابل، ونزول هاروت وماروت، وكيفية السحر، وما هو المقصود بالشياطين، غير ان وجود كلمة «بابل» هنا يساعد كثيراً علي تبديد شيء من الغموض وحل هذه الاختلافات في الرؤي. وردت كلمة بابل مرة واحدة في القرآن. ينطلق هذا البحث من قضية اهتمام الناس بالسحر، الذي هو الموضوع الأهم في هذه الآية، لتسليط الضوء علي الاحداث التي وقعت في هذه المدينة وكيفية نهايتها، لكي يتسني عن طريق التعرف علي بابل بشكل أوسع، الاستعانة بذلك وملاحظة مدي معرفته في تفسير الآية. هذه التأثيرات تُبحث من جانبين؛ احدهما تبين العقاب التي انتهي إليها السحرة، ليتقضي من خلال ذلك العلاقة بين السحر وبين الوقائع التي حصلت في بابل، والآخر طرح اجابات للاختلافات التفسيرية في هذا المجال.

الألفاظ المفتاحية

الآية ١٠٢ من سورة البقرة، أرض بابل، هاروت وماروت، الإختلافات التفسيرية.

---

*. طالبة دكتوراه في تدريس القرآن والنصوص الإسلامية، جامعة الفردوسى، مشهد. shkhatami56@gmail.com
**. استاذ مشارك في قسم المعارف الإسلامية جامعة الفردوسى، مشهد (الكاتب المسؤول). mortazavi-m@um.ac.ir
تاريخ القبول: ٢٠١٦/٠١/٢٧ تاريخ الاستلام: ٢٠١٥/٠٥/٢٠

تحليل مقارنة لرأى الفريقين فى مسألة الرجعة

علي أساس الآفة ٨٣ من سورة النمل

ابوذر رجبى*

الخلاصة

يؤمن الشيعة بمبدأ الرجعية، ولكن أهل السنة لا يؤمنون بهذا المبدأ. يستدل الشيعة بعدة أدلة علي هذا المعتقد منها ما جاء فى النصوص الدينية من آيات قرآنية واحاديث شريفة مروية عن المعصومين عليه السلام إضافة إلي العقل والاجماع. هذه الامور اذا اضيفت إليها الوقائع التاريخية التى شهدتها الاقوام السالفة، تثبت امكان الرجعة. من الادلة التى تؤخذ بنظر الاعتبار فى هذا المجال بعض الآيات القرآنية التى تُثبت هذا الاعتقاد فى آخر الزمان. وعلي رأس هذه الآيات كما يري مفسرو الشيعة، الآفة ٨٣ من سورة النمل التى تُعرف لدى الباحثين القرآنيين الشيعة بأفة اثبات الرجعة فى زمان ظهور الامام المهدي عليه السلام. وفى مقابل ذلك توجه مفسرو أهل السنة بالنقد إلي رأى علماء الشيعة هذا. يتناول هذا البحث تمحيص رأى مفسرى الفريقين بمنتهى الدقة بأسلوب تحليلي فى ما يخص دلالة الآفة المذكورة، ثم يطرح رأى مفسرى أهل السنة علي بساط النقد.

الألفاظ المفتاحية

الآفة ٨٣ من سورة النمل، آفة الرجعة، التفسير المقارن، التفسير الكلامي، الرجعة، الحشر، آخر الزمان.

abuzar_rajabi@yahoo.com

تاريخ القبول: ٢٠١٦/٠٩/٠٨

*. استاذ مساعد فى جامعة المعارف الإسلامية.

تاريخ الاستلام: ٢٠١٦/٠١/١٣

الإتجاه العقلي في تفسير الآيات القرآنية من منظار الشريف الرضى والزمخشري

* محسن قاسم پور

** محمد حسن لواساني

الخلاصه

الشريف الرضى والزمخشري من المفسرين الذين تناولوا تفسير آيات القرآن الكريم انطلاقاً من اتجاه عقلي ، غير أن الإتجاه ينبثق من منطلقين متميزين عن بعضهما. توجه الزمخشري نحو تفسير الآيات منطلقاً من الاصول العقلية للاعتزال واستناداً إلي مبدأ التأويل، بينما نظر الشريف الرضى إلي الآيات في ضوء ما تمليه مكانة العقل في الفكر الشيعي، ومحدودية العقل واعتباره مجرد أداة في التفسير. النهج الذي سار عليه الشريف في تفسيره للآيتين ٧ و ٨ من سورة آل عمران، هو انه جعل القرآن محوراً مع نزعة تميل نحو التجديد؛ بينما سار الزمخشري في تعاطيه مع كلتا الآيتين تبعاً للسنة السلفية للمعتزلة. الشريف الرضى نظر إلي الآيتين ٦٠ و ٦١ من هذه السورة بنظرة تجعل الكتاب والسنة محوراً مع اخذ الجوانب الادبية بنظر الاعتبار، في حين فسر الزمخشري هاتين الآيتين استناداً إلي مصدر العقل والشواهد التاريخية. بالاضافة إلي ذلك يلاحظ في تفسيره لهاتين معالم من الفكر الكلامي للمعتزلة مصحوباً بنوع من التعصب.

الألفاظ المفتاحية

الآيتان ٧ و ٨ من سورة آل عمران، الآيتان ٦٠ و ٦١ من سورة آل عمران، التفسير الكلامي، التفسير المقارن، الشريف الرضى، الزمخشري.

*. استاذ مشارك في جامعة كاشان (الكاتب المسؤول).

** طالب دكتوراه في جامعة كاشان.

تاريخ الاستلام: ٢٠١٥/٠٨/٢٣

تاريخ القبول: ٢٠١٦/٠٢/٢٥

بحث مقارن لآيات الخلود في النار من منظار العلامة الطباطبائي والفخر الرازي

كريم علي محمدى*

عبد المجيد علي محمدى**

الخلاصه

في آيات من القرآن الكريم مثل: الآية ٦٩ من سورة النساء، والآية ٦٤ من سورة الأحزاب، والآية ٢٣ من سورة الجن، والآية ١٧ من سورة الحشر، ذُكرت مدة عذاب المذنبين في النار بلفظ «خالدين فيها». موضوع خلود عذاب المذنبين، أو انتهائه وانقطاعه، المسائل المهمة التي كانت منذ القَدَم موضع اهتمام المتكلمين، والفلاسفة، والعرفاء، والمفسرين؛ قسم منهم انتهج منهج الإفراط وقال بخلود المذنبين في العذاب الدائم. ووقع قسم آخر في التفريط وقال بجواز نهاية العذاب لجميع المذنبين. وفي هذا المجال انتهج كلٌّ من العلامة الطباطبائي المفسر، والفيلسوف، والعارف الشيعي البارز، والفخر الرازي المفسر والمتكلم الأشعري البارز، بتبيينهما العقلي لمسألة الخلود في العذاب، وفقاً لمبانيهما الكلامية، والتفسيرية والفلسفية، منهج الاعتدال، ورسماً حدّ الخلود في النار والخالدين فيها. البحث الذي بين أيديكم محاولة لتسليط الضوء علي أدلة ومباني هذين العالمين الكبيرين، ونقد لأهم الشبهات التي تُثار بشأن فكرة الخلود في النار.

الألفاظ المفتاحية

آيات الخلود في النار، الخلود في جهنم، التفسير الكلامي، العلامة الطباطبائي، الفخر الرازي.

Karimali_110@yahoo.com

qmajid@yahoo.com

تاريخ القبول: ٢٠١٦/٠١/٢٧

*. استاذ مساعد في جامعة الشهيد مدني، اقليم آذربايجان.

** ماجستير من جامعة قم (الكاتب المسؤول).

تاريخ الاستلام: ٢٠١٥/٠٥/١٤

عمومية زوجية الموجودات في ضوء الآية ٣ من سورة الرعد والآية ٤٩ من سورة الذاريات

روح الله نجفي*

الخلاصة

تحدث القرآن الكريم في آيات متعددة عن نظام زوجية الموجودات، حيث نصت الآية الثالثة من سورة الرعد وفقاً للرأى المشهور، علي زوجية جميع الثمار، وكذلك تحدث الآية ٤٩ من سورة الذاريات عن زوجية جميع الأشياء. يبين هذا البحث أن الآية الثالثة من سورة الرعد، يمكن تصوّر تركيب نحويين فيها، وأن هذه الآية وفقاً للرأى المشهور حول التركيب النحوي لها، تدلّ علي زوجية جميع الثمار، ولكن وفقاً لرأى غير مشهور، المراد من القرينين في هذه الآية الليل والنهار، من جهة، وبناءً علي تعبير «كلّ شيء» الذي جاء في الآية ٤٩ من سورة الذاريات، من الممكن تصور انه ينبغي البحث عن نظام الزوجية حتي في الموجودات غير الحية، في حين أن هذه الأشياء ليس فيها ذكور وإناث وليس فيها نظام زوجية من نوع آخر يمكن أن يدركه من يتوجّه إليهم القرآن بالخطاب في عهد نزوله، لكي يلفت أنظارهم الي قدرة الله. ومن هنا ونظراً لاستعمال كلمة «كلّ» للتأكيد علي الكثرة، وهو أمر شائع في أدبيات القرآن، يبدو أن المراد في الآية ٤٩ من سورة الذاريات، هو بيان كثرة وسعة ظاهرة الزوجية بين الموجودات الحية.

الألفاظ المفتاحية

الآية ٣ من سورة الرعد، الآية ٤٩ من سورة الذاريات، التفسير العلمي، عمومية نظام الزوجية.

rnf1981@yahoo.com
تاريخ القبول: ٢٠١٥/١٢/٣١

*. استاذ مساعد في جامعة الخوارزمي.
تاريخ الاستلام: ٢٠١٥/٤/٢٢

تفسير مقارن لآية النور

اكبر محمودى*

الخلاصه

المراد الأساسى من الـ «نور» فى الآية الشريفة المعروفة باسم آية النور، هو الهداية؛ وذلك بقريئة جملة «يهدى الله لنوره من يشاء»، وبناءً على ما جاء فى الروايات. كما ذُكرت له أيضاً معانى اخري فرعية وتصبّ فى سياق هذا المعنى. الهدف الذى أرادَه الله عزّ وجلّ من ذكر «المشكاة»، و«المصباح»، و«الزجاجة» مع ما ذُكر لها من معانٍ كثيرة، فى هذه الآية هو التشبيه لمخلوقاته بالزجاجة والمصباح والنور، لكى يصوّر لهم بمثال ملموس كيفية اشعاعه عليهم بالنور. وهذا ما يُفهم مما جاء فى نصّ الآية الشريفة: «يُضربُ اللهُ الأمثالَ لِلنَّاسِ». كما أن المقاطع والجُمْلُ الاخرى: «كأنها كوكب درى»، و«يوقد من شجرة مباركة لا شرقية ولا غربية»، و«يكاد زيتها يضىء ولو لم تمسسه نار»، و«نورٌ على نورٍ» جاءت كلّها من أجل بيان شدة إنارة ذلك المصباح والزجاجة التى هو فيها. إنّ ما يُفهم من قوله تعالى: «يهدى الله لنوره من يشاء» وهو أنه يخصّ بنوره أفراداً معيّنين، وفى ضوء ما جاء فى المقطع الأول من الآية الذى يفيد إضفاء النور على السموات والأرض، أن الله تبارك وتعالى نورين؛ نور عام، ونور خاص.

الألفاظ المفتاحية

آية النور، الآية ٣٥ من سورة النور، الآيات المتشابهة، التفسير المقارن.

*. خريج دكتوراه فى القرآن والنصوص الإسلامية جامعة المعارف الإسلامية. تاريخ الاستلام: ٢٠١٥/١٠/٠٦
 mahmoodiakbar24@gmail.com تاريخ القبول: ٢٠١٦/٠٤/٠٦